

Festtal av Dan Nordman, lektor i historia vid Ålands lyceum, hållet vid Ålands lärarförenings 380-års jubileumsfirande för Boëtius Murenus i Saltviks kyrka den 5 oktober 2019.

Ärade festdeltagare

Vi har samlats till minne av att det i år är 380 år sedan Boëtius Murenus grundade Ålands första pedagogi, alltså skola, här i Kvarnbo, intill kyrkan. Mitt tal skall dock handla om hela Murenus' gärning för Åland.

Som landsprost på Åland och därmed även som representant för den svenska stormakten såg han till att rycka upp de åländska församlingarna ur sitt förnedringstillstånd. Församlingarna – eller socknarna – var ju motsvarigheten till dagens kommuner. Han såg till att nya kyrkor byggdes och att kaplaner och klockare fick anständiga löneförmåner, han bekämpade folklig vidskepelse och gjorde ovärderliga insatser när det gäller att höja folkbildningen. Han lät också uppföra ett spetälskehospital på Gloskär bland mycket, mycket annat. I sitt värv verkade han med sådan pondus och självständighet att han ibland har kallats Ålands biskop.

Hans eftermäle har dock i någon mån grumlats av hans nitiska iver att i den stränga lutherska ortodoxins anda avlägsna allt som han uppfattade som papistiskt – alltså katolskt - bjäfs. Därmed gick en del av ett värdefullt medeltida kulturarv förlorat.

Murenus' noggranna visitationsprotokoll finns samlade i volymen Acta visitatoria utgiven 1908. Den finns faktiskt också nätet: (<https://archive.org/details/actavisitoria00stgoog>) Protokollen skildrar på ett unikt sätt ålänningarnas liv på 1600-talet och utgör därför en guldgruva för alla som intresserar sig för åländsk historia.

Vem var då denne Bo Muur som han hette innan han latiniserade sitt namn till Boëtius Murenus? Han föddes i troligen år 1600 i ett allmogehem i Romfartuna, en socken i Västmanland norr om Västerås, och fick tack vare sin begåvning möjlighet att studera i Västerås gymnasium och senare vid Uppsala universitet. Han flyttade 1627 till Åbo där han tre år senare prästvigdes av biskop Isak Rothovius.

Han utnämndes av biskopen till lektor vid det nygrundade Åbo gymnasium och undervisade i så disparata ämnen som matematik, vältalighet och sång. Tydligen imponerade den unge läraren på den myndige biskop Rothovius. År 1632 upphöjde han Murenus till rektor för gymnasiet och 1635 skickade Rothovius iväg honom till riksdagen i Stockholm som representant för prästeståndet då biskopen själv hade fått förhinder.

Ändå får man av ett samtida brev uppfattningen att den första tiden i Åbo var en svår period i Murenus' liv på det personliga planet. Han var sjuklig och hade svårt att få ekonomin att gå ihop. Hans hustru Anna Samuelis drabbades av pesten. Hon överlevde visserligen, men hade efter det sviktande hälsa i hela sitt liv. En bidragande orsak till detta kan också ha varit att hon födde fjorton barn. Hälften av barnen överlevde till vuxen ålder. Själv var hon av synnerligen segt virke. Man vet inte exakt när hon dog, men man vet att hon överlevde sin make. Boëtius Murenus dog 1669, nästan 70 år gammal, vilket på den tiden var ett långt liv.

Tillbaka till Murenus' tid i Åbo: År 1636 belönades Murenus för sitt lärarvärv. Biskop Rothovius utnämnde honom till kyrkoherde i Saltvik och samtidigt till landsprost över Åland. Eller var det faktiskt en belöning?

Murenus beskriver den åländska kyrkans tillstånd som ett augiasstall. Mytens Augeas ägde omåttliga mängder boskap, och hans stall hade inte rengjorts på långeliga tider. Herakles eller Herkules rensade stallet genom att leda en flod genom stallet. Reformationsstriderna hade försatt den åländska kyrkan i ett ömkligt tillstånd. Likt en Herkules bestämde sig Murenus för att rensa upp och iordningställa den åländska kyrkan, kanske inte med lika drastiska metoder som Herkules, men nästan.

Han började med sin egen församling, Saltvik. Den tidigare kyrkoherden i Saltvik, Johan Boraeus, hade gravt misskött sin församling och därför avskedats. Han hade låtit både kyrka och prästgårdsbyggnader förfalla eller som Murenus skriver efter sin ankomst: *"Anno 1636 var Kyrkian förfallin till kyrkogård neder på marck"* och vidare *"Kyrkia innan och utan såg ganska skröplig ut"*. Med prästgården var det inte bättre ställt. Murenus utgöt sig: *"Anno 1636 fanns prästgården myckit förfallen till man och fäugård och de få hus som vore, vore små och faselige"*. Utan att spara på egen möda och ekonomi eller kanske framförallt sina församlingsbors möda och ekonomi såg Murenus till att snabbt och effektivt sätta både kyrka och prästgård i mönstergillt skick.

Han fortsatte med de andra församlingarna. Genom hans noggranna visitationsprotokoll får man en bra bild både av tillståndet i de olika församlingarna och Murenus' envisa arbete för att få förbättringar till stånd. Jag kan inte gå in på alla församlingar så jag tar här Brändö kapellförsamling som exempel. Det var en utskärsförsamling som tidigare nästan helt saknat tillsyn.

Den första dokumenterade visitationen av Brändö kapellförsamling ägde rum 1640. Murenus framfart måste ha varit något av en chock för brändöborna. Han utdömde nämligen kyrkan fullständigt. Han beskrev den som genomrutten och oskickligt byggd och beslöt genast att en ny kyrka skulle byggas. Eftersom moderkyrkan i Kumlinge höll på att renoveras fick dock saken bero tills det arbetet var färdigt. Under tiden skulle de värsta bristerna i kapellkyrkan åtgärdas. Taket och golvet måste förbättras, fönstren repareras, en innerdörr och en mellanbalk tas bort och så vidare. Sist men inte minst måste hela kyrkan grundligt städas från all fågelspillning och annan smuts som den var full av.

Vid följande visitation noterade Murenus misslynt att det enda brändöborna gjort var att de lagt in nytt golv. I övrigt var kyrkan i lika miserabelt skick som senaste gång. Nu bestämdes att en ny kyrka skulle byggas i stort sett på samma ställe, men något längre norrut. Den skulle vara 25 alnar på längden, 18 alnar på bredden och fyra alnar på höjden. Murenus lovade själv se till att byggnadsvirket fälldes och timrades i Saltvik och att det skulle levereras följande vår så fort det blev öppet vatten. År 1646 hade detta skett, men till Murenus' förtret hade brändöborna bara uppfört skalet. Invändigt var allt ogjort. Dessutom hade timmermännen i Saltvik inte fått hela den utlovade ersättningen från Brändö. En tunna strömming resterade. Själv fick Murenus en tunna rimsaltade gäddor för sin roll som byggnadsentreprenör. Den nya kyrkan inreddes med den gamla kyrkans inventarier.

Om brändöborna nu trodde att allt var frid och fröjd tog de grundligt miste. Varje by i kapellförsamlingen hade särskilda balkar (delar av inhägnaden på kyrkogården) att ansvara för. Vid varje visitation visade det sig att åtminstone någon by försummat sina balkar. Men det var inte nog med det: vid 1654 års visitation kom Murenus med en rad anmärkningar mot den nya kyrkan och påbud om vad som måste göras: altartavla, altarkläde, och mässärk skulle köpas. Det gamla altarskåpet utdömde prostens nämligen som alltför katolskt. Klockstapel skulle byggas, kyrkgolvet förbättras, sakristian muras och så vidare. Allra allvarligast var att kyrkgolvet var i undermåligt skick och måste förbättras. Murenus förklarade att ingen mäsas fick hållas i kyrkan innan detta var gjort.

Brändöborna tycks dock ha tagit detta hot med ro. Vid följande visitation uppdagades nämligen att knappt något av prestens påbud hade verkställts. Denna gång hotade han med att överlämna sakristians nyckel till domkapitlet om inte kyrkgolvet murades. År 1657 hade tydligen golvet murats och mässärk och altarduk köpts, men inte betalats, vilket Murenus

befallde att snarast skulle göras. Däremot hade ingen altartavla köpts. Året därpå anmodade han församlingen att köpa en större klocka och hotade att föra de församlingsbor inför rätta som inte reparerade sina kyrkobalkar. År 1659 hade kapell- och vapenhustaket börjat läcka och Murenus befallde att det måste läggas på nytt med näver. Så här fortsatte det visitation efter visitation ända fram till den sista 1666. Murenus' nit och brändöbornas möda ledde till att Brändö till slut fick en kyrka i gott skick.

Att delta i gudstjänsterna var obligatoriskt och Murenus fick ofta utreda fall där församlingsbor uteblev från dem. År 1666 hade ingen jurmobo bevistat Mattiasdagens gudstjänst, något de motiverade med att de hade två mil till kyrkan på *"glinghalan is"* och att det blåste så hårt att de inte kunde gå på den hala isen. Hästarna ville de inte bruka, eftersom de dagen innan hade fått en omåttligt stor sälfångst värd *"många hundrade daler"*. Sälarna måste dras hem till byn medan isen ännu höll och därför kunde de inte trötta ut hästarna med en kyrkfärd. Jurmoborna försäkrade vidare att de hållit sig i vila och andakt under gudstjänsttiden och först därefter inlett sälbärgningen. Murenus var inte tillfreds med förklaringen utan noterade att *"så många människor bort komma, som skobroddar voro i byn"*, och lät remittera ärendet till domkapitlet för utredning om det kunde betraktas som nödfallsarbete eller inte. Om dylika tilltag undgick straff var Murenus rädd för att missbruket skulle sprida sig till hela skärgården, så *"att ingen prost eller pastor sedan styra dem kan"*.

Om det var illa att utebli från gudstjänsten var det ännu värre att låta bli att bevista prostvisitationerna. Brändö som ju var en vidsträckt skärgårdsbygd var i detta fall sämst i klassen. År 1666 fick Murenus nog av deras underlåtenhet att mangrant närvara vid visitationerna och anmälde dem för tredska till såväl biskopen och domkapitlet som till landshövdingen. Den minst sagt förgrymmade landsprosten förklarade att det i andra församlingar snart sagt inte förekom någon frånvaro utan laga förfall. I Brändö hade det däremot under hans trettio år varit som förgjort, menade han, och fortsatte: *"Ty kommer man om vintren att visitera, föregiva de hindra djupan snö; om sommaren och hösten hindra marknader, höand, sjöand och skötfiske, om sommaren och hösten flyckta de ock bort med sina vindnotgårdar, Stockholm, Räfte (Reval) och Åbo resor, och synas sålunda hålla visitations verket som ett lappverk eller onödigt ting, och fika så med sitt arbete, att de vela icke mista och låta arbete stanna hela året på en dag eller två för catechismi skull och andra nödvändiga visitations handlingar"*.

Murenius visade stor omsorg om präster och klockare och att de fick den lön och de rättigheter som stadgades, men inte heller mot dem visade den barske prosten någon pardon om de misskötte sig. År 1646 anmärkte han på att Kumlinge klockaren väckte sovande kyrkobesökare genom att slå med stöten mot den sovandes bänk. Istället borde han *”träffa med besked de sovande”*. Riktigt illa råkade Kumlinge klockaren ut då han 1650 låtit bli att underrätta brändöborna om att landsprosten inställt sin visitation vid kapellet. En rasande Murenius skrev till Kumlinge kyrkoherde: *”Klockaren skall nu strax avdankas och aldrig mer kyrkdörren upplåsa efter han är så herrsk och munstyv, att han icke lydde sin pastor att resa själv eller skaffa en annan karl i sitt ställe att förkunna kapellborna mitt hinder i visitation, utan en hel församling skulle över tiden bida för den tredskande bovns skull, och måste jag begå att han sändes till kapitlet och ligger så många dygn i proban (arrest) som bönderna äro vid kapellet och hava skam för sin tjänst”*. På liknande sätt disciplinerade Murenius alla församlingar.

Murenius var för övrigt en ekonomiskt sinnad man. Vi såg hur han tog en tunna saltade gäddor som ersättning för sitt entreprenörskap när Brändö kyrka byggdes. Han skaffade sig också monopol på försäljningen av nattvardsvin. Alla åländska församlingar måste köpa sitt vin av honom. Det var kyrkvärdarnas uppgift att fara till Saltvik och hämta vinet. Det fick till följd att ingen ville bli kyrkvärd i Brändö eftersom det var så lång och besvärlig väg till Saltvik. För brändöborna hade det varit enklare att köpa vinet i Åbo.

Men Murenius hade också ett socialt samvete. På hans initiativ grundades 1651 ett eget åländskt spetälskehospital på Gloskär i Föglö skärgård. Enligt tidens synsätt var det viktigt att de drabbade isolerades. Tidigare hade de spetälskesmittade förts till Sjalö i Nagu skärgård, något som var dyrt och besvärligt och gjorde det i stort sett omöjligt för anhöriga att hälsa på. Murenius blev också det nya hospitalets inspektor. Trots goda intentioner blev Gloskär en eländeshistoria även med den tidens mått mätt. Inte ens den energiske Murenius hade kraft att styra upp de odrägliga förhållandena som där rådde. Jag har inte här möjlighet att gå in på Gloskär desto närmare utan nöjer mig med att konstatera att hospitalet lades ned 1672.

Betydligt lyckosammare var Murenius då på utbildningens område. För det var något som den forne skolmannen verkligen brann för. När generalguvernör Per Brahe besökte Åland 1639 passade Murenius på att utverka tillstånd för en pedagogi, alltså en barnskola. Den uppfördes intill Saltviks kyrka och stod klar 1641. Skolan var avsedd för hela Åland och kallades därför

”Landsens skola”. Murenus var härvidlag en pionjär. Detta var den första landsbygdspedagogin i den östra rikshalvan och tillkom bara tio år efter den allra första pedagogin i svenska riket som fanns på adelsgodset Sundbyholm i Södermanland.

Murenus sjöd av entusiasm. Han kallade skolan *”en Guds nådegärning på denna ö mitt i havet.”* Ämnena var läsning, skrivning, räkning, musik och kristendomskunskap. Speciellt var att också latin och grekiska tycks ha undervisats. Enligt Carl Ramsdahl påminde Murenus’ skola därför mera om de pedagogier som grundades i städerna än om barnskolorna på landsbygden. Hur många elever skolan hade är oklart men man vet att ett tag fanns där ett fyrtiotal pojkar och att åtminstone en elev var ända från Kumlinge. Skolan hade under Murenus’ tid två lärare varav en fungerade som rektor. Murenus själv var förstås inspektor.

Någon total framgångssaga blev dock inte skolan. Allmogen som skulle stå för underhållet såg den inte som någon ”Guds nådegärning” utan snarare som ett Guds straff och Murenus fick kämpa hårt för att hålla skolan i skick och utverka avlöning till lärarna. År 1657 läckte till exempel taket och elever och lärare kunde inte sitta torra. Dessutom behövde väggarna mossdrivas. Lärarnas lön var knappt tilltagen. Kronan bestod lärarna med hö och halm som skulle räcka för två kor vardera. I övrigt fick de förlita sig på djäknepengar, alltså pengar som eleverna tiggde till sig av befolkningen. Efter Murenus’ död förföll skolbyggnaden mer och mer och 1692 flyttades skolan till Kastelholm.

Skapandet av Landsens skola var en bildningsgärning av stora mått och skall absolut inte förringas. Ändå var det förstås bara en bråkdel av de åländska barnen som hade möjlighet att gå i skolan, och troligen bara pojkar. Murenus’ insatser för läskunnighet och bildning var mycket större än så, och det är det som jag avslutningsvis tänker redogöra för.

Under katolska tiden var prästerna ålagda att se till att församlingen utantill kunde läsa bönerna ”Fader vår” och ”Ave Maria” samt den apostoliska trosbekännelsen. Efter reformationen fick undervisningen ökad vikt. Martin Luther menade att varje individ skulle ges möjlighet att själv läsa och förstå Guds ord. För detta ändamål författade han sin berömda lilla katekes.

I Finland var det i början av 1600-talet inte så väl bevänt med dessa kunskaper eller som Murenus’ beskyddare, Åbobiskopen Rothovius, förklarade: *”På detta område rådde det*

mäckta store barbarie". Rothovius bestämde sig för att ändra på detta och lade grunden till folkundervisningen i Finland.

Prästerna skulle från predikstolen lära ut katekesen. Förutom katekesens sex huvudstycken skulle församlingsmenigheten kunna morgon- och aftonbönerna, bordsbönerna samt syndabekännelsen. Den pedagogiska metoden var tredelad: upprepning, förhör och bestraffning. Det handlade alltså om inläring utantill.

Murenius gick med hull och hår in för att enligt Rothovius' modell höja folkbildningen på Åland. Situationen var ingalunda bättre här än på fastlandet. Vid Murenius' första visitationer var det bara Finström och Saltvik som fick någorlunda godkänt, medan han om till exempel Lumparland skrev: *"På lande är ingen som kan läsa i bok"* Och till skillnad från sin förman Rothovius tyckte Murenius att det inte räckte med utanläsning utan krävde förmåga i innanläsning.. Därför uppmanade han församlingarna att skaffa böcker så att barnen fick möjlighet att tillägna sig denna färdighet. Läskunskaperna var i regel det första han kontrollerade vid visitationerna. Det var just därför han var så otroligt nitisk med att hela församlingen skulle vara närvarande. Frånvarande personer anmodades att inställa sig hos prosten för enskilt förhör eller också närvara vid visitation i någon grannförsamling. Fyra getabor som befanns fullständigt okunniga i läsning skulle till exempel var kyrkodag infinna sig vid koret för att förhöras av prästen.

Murenius' enträgna arbete ledde till att han vid sina sista visitationer förnöjt kunde berömma läskunskaperna i alla församlingar utom Lemland. Att Murenius inte överdrev bekräftades av den nye biskopen i Åbo, Johannes Terserus. Han konstaterade en var ålänning som fyllt 20 a' 30 år kunde läsa. Ålänningarna var därmed enligt honom jämte nordösterbottningarna allra främst på detta område i hela Finland. Murenius' möda och envishet hade verkligen burit frukt.

Mycket av det jag anfört om den gode prosten kanske ger en bild av honom som en självsvåldig, kolerisk ja till och med en aning osympatisk figur. Och visst hade han - som vi alla - sina sidor. Men han var ett barn av sin tid och skall förstås inte dömas enligt dagens värderingar. Relationsorienterade ledarskapsmodeller och mypedagogik var inte uppfunna då. Allt han företog sig var i historiens ljus inte så lyckat, såsom hans avlägsnande av katolska helgonbilder och förhållandena på Gloskär, som han inte lyckades åtgärda. Men det han åstadkom – framför allt gällande folkbildningen och församlingarnas administration - är så

storartat att han utan vidare bör räknas som en av Ålands viktigaste historiska gestalter. Så länge han dominerade den åländska scenen fanns ingen plats för de mörka krafter som sedan tog över på Åland med häxjakter och andra grymheter.

Jag tycker att hans latinska gravskrift inne i kyrkan - i Paul Möorns översättning - är väldigt träffande. Den lyder: *"Efter att ha fått utstå mycket, undervisat väl, levat hederligt fördes västmanlänningen Muur till denna stoftets viloplats."* Vi har all anledning att äntligen fira honom!

